

Przystanek historia

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/gabriel-narutowicz/78728,Generacja-niepokornych-18631918.html>

ARTYKUŁ

Generacja „niepokornych” (1863-1918)

OKRES HISTORYCZNY

(1863-1918) Ku Niepodległej

Autor: BARBARA ŚWITALSKA-STARZEŃSKA

04.05.2020

Można śmiało uznać za fenomen to, że u schyłku XIX i na początku XX w. żyło i działało tak wiele wybitnych osób, które nieustępliwie walczyły o wolną i suwerenną Polskę. Byli to ludzie różnych profesji i nierzadko o odmiennych

poglądach. Łączyło ich marzenie o niepodległej Ojczyźnie.

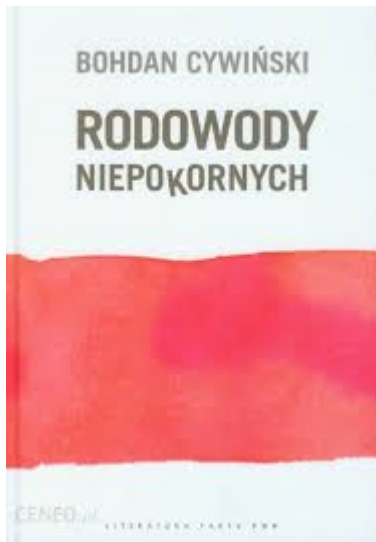
Byli wśród nich: Ignacy Jan Paderewski (1860–1941), Roman Dmowski (1864–1939), Józef Piłsudski (1867–1935), Ignacy Daszyński (1866–1936), Wojciech Korfanty (1873–1939), Wincenty Witos (1874–1945), Józef Dowbor-Muśnicki (1867–1937), Józef Haller (1873–1960), Stanisław Grabski (1871–1949), Izabella Moszczeńska-Rzepecka (1864–1941), Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934), św. Urszula Ledóchowska USJK (1865–1939), Stefania Sempołowska (1869–1944) i wielu innych.

Święta Urszula Ledóchowska
(1865-1939)

„Niepokorni” rocznik 1863

Należeli oni do pokolenia „niepokornych” – tak celnie opisanych przez Bohdana Cywińskiego – urodzonych krótko przed wybuchem w roku 1863 Powstania Styczniowego lub kilka lat po jego upadku. Pochodzili przeważnie z rodzin inteligenckich o korzeniach szlacheckich, często podupadłych finansowo, m.in. z powodu konfiskaty majątku przez władze zaborcze. W domach rodzinnych młodzi przysłuchiwali się rozmowom i opowieściom o Insurekcji Kościuszkowskiej, Legionach Polskich we Włoszech, klęsce powstań Listopadowego i Styczniowego, polityce germanizacyjnej i rządach „żelaznego kanclerza” Ottona von Bismarcka, zjednoczeniu Niemiec w 1871 r., osłabieniu militarnym i politycznym Austrii, zależnej od Niemiec, oraz sojuszu Rosji z Francją.¹

**Okładka książki Bohdana
Cywińskiego "Rodowody
niepokornych"**

Lata dojrzałe tych osób przypadły na lata dziewięćdziesiąte XIX w., gdy formowała się Młoda Polska, kierunek nawiązujący do epoki romantyzmu. „Niepokorni” zaczytywali się w twórczości dwóch wieszczów narodowych: Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. Ciążyli ku jednemu albo drugiemu, w zależności od temperamentu. Mickiewicz w trzeciej części Dziadów i w innych utworach prezentował mesjanizm, zawarty w hasle „Polska Chrystusem narodów”. Z kolei Słowacki w dramacie Kordian, w monologu głównego bohatera na Mont Blanc, głosił hasło „winkelriedyzmu”, sprowadzające się do słów „Polska Winkelriedem narodów”².

Edukacja, wychowanie i źródła inspiracji

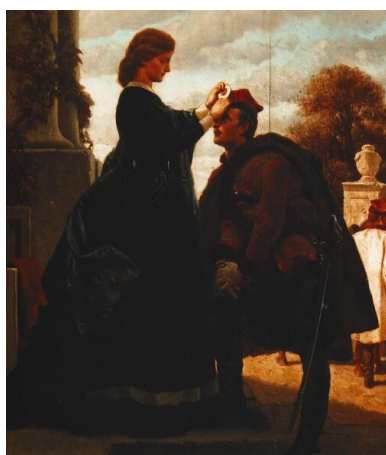
Gdy w zaborze rosyjskim upadło Powstanie Styczniowe, nasiliły się rusyfikacja i depolonizacja społeczeństwa polskiego. W tym trudnym czasie ważną funkcję pełniły przede wszystkim domy rodzinne, gdzie „niepokorni” otrzymywali staranne wychowanie, m.in. wiedzę o historii Polski. W obrębie ogniska domowego pielęgnowano pamięć o ważnych rocznicach narodowych. Wspólnie czytano na głos książki, starsi przekazywali młodym opowieści, wspomnienia, legendy, m.in. o żołnierzach polskich walczących u boku cesarza Francuzów Napoleona Bonapartego.

Lata dojrzałe tych osób przypadły na lata
dziewięćdziesiąte XIX w., gdy formowała się

Młoda Polska, kierunek nawiązujący do epoki romantyzmu. „Niepokorni” zaczytywali się w twórczości dwóch wieszczów narodowych: Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. Ciężyli ku jednemu albo drugiemu, w zależności od temperamentu.

W 1882 r. powstał tajny Uniwersytet Latający, na którym uczyły się kobiety. Zajęcia odbywały się za każdym razem w innym miejscu z powodu obawy przed dekonspiracją. Z czasem Uniwersytet Latający przekształcił się w Towarzystwo Kursów Naukowych, a w wolnej już Polsce – w Wolną Wszechnicę Polską. Oprócz książek, ważną rolę uzupełniającą w edukacji odgrywały czasopisma popularnonaukowe, takie jak: „Prawda”, „Myśl Niepodległa”, oraz naukowe, jak: „Przegląd Pedagogiczny” i „Biblioteka Warszawska”. W październiku 1905 r. władze rosyjskie wydały zgodę na zakładanie szkół prywatnych z możliwością nauczania w języku polskim – z wyjątkiem historii i geografii.³

W zaborze austriackim działał zorganizowany system oświaty polskiej, ponieważ Galicja cieszyła się autonomią, która sprzyjała rozwojowi edukacji i rodzimej kultury. Do szkół wyższych Krakowa, na Uniwersytet Jagielloński i Akademię (wcześniej: Szkołę) Sztuk Pięknych, na Akademię Rolniczą w Dublanach, a do Lwowa na uniwersytet, politechnikę i Akademię Weterynarii napływali studenci ze wszystkich zaborów. Poza tym w zaborze austriackim był zapewniony dostęp do szkół elementarnych oraz sieci szkół średnich, które obejmowały siedmioletnie szkoły realne, zawodowe, ośmioletnie gimnazja państwowe i prywatne z językiem polskim jako wykładowym.⁴

Obraz Artura Grottgera

"Pożegnanie Powstańca"

W zaborze pruskim edukacja na poziomie elementarnym i gimnazjalnym podlegała germanizacji. Znaczący był strajk dzieci we Wrześni, które w 1901 r. odmówiły nauki religii w języku niemieckim. Uczniowie, podobnie jak w zaborze rosyjskim, organizowali tajne koła samokształceniowe i biblioteki. Nie było szkół wyższych. Brakowało polskich nauczycieli, dlatego tak istotną rolę w utrzymaniu polskości w zaborze pruskim odegrał Kościół katolicki. Pracę oświatową wspierały licznie zakładane towarzystwa naukowe, jak np. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Towarzystwo Pomocy Naukowej.⁵

W atmosferze kryzysu pozytywizmu „niepokorni” wychowywali się na lekturach myśli darwinowskiej.⁶ Przełom XIX i XX w. to także rozkwit kultury i sztuki polskiej. Istotną rolę w obronie polskości odgrywali poeci, pisarze, publicyści, rysownicy, malarze, rzeźbiarze, często podejmujący w swoich dziełach tematykę historyczną i patriotyczną. Powieści historyczne Henryka Sienkiewicza, ryciny Artura Grottgera, obrazy Jana Matejki i Juliusza Kossaka uczyły dumy narodowej, budziły tęsknotę do samodzielności politycznej. Dziedzicząc po nich ładunek myśli narodowej, tworzyli też „niepokorni”, m.in. malarz Wojciech Kossak (1856–1942), poeta Kazimierz Przerwa-Tetmajer (1865–1940), dramaturg Stanisław Wyspiański (1869–1907), powieściopisarze Stefan Żeromski (1864–1925) i Władysław Reymont (1867–1925) – laureat literackiej Nagrody Nobla za utwór *Chłopi*⁷.

Ludzie nauki, specjaliści, a także pionierzy w swoich dziedzinach odznaczyli się wybitnymi osiągnięciami na przełomie XIX i XX w. Rozślawiali swoimi odkryciami Polskę, nieistniejącą na mapach świata, inspirowali współczesnych im rodaków i kolejne pokolenia. Na wzmiankę zasługują np. Ignacy Łukasiewicz (1822–1882), działacz niepodległościowy, wynalazca lampy naftowej i pionier przemysłu naftowego, oraz Zygmunt Wróblewski (1845–1888) i Karol Olszewski (1846–1915), profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego, którzy w 1883 r. skroplili tlen i azot. Niektórzy naukowcy z pokolenia „niepokornych” pracowali poza ziemiami polskimi, jak np. Gabriel Narutowicz (1865–1922), inżynier hydrotechnik, elektryk, profesor politechniki w Zurychu, późniejszy minister robót publicznych, szef dyplomacji i pierwszy prezydent RP; albo Maria Skłodowska-Curie (1867–1934), która, choć nie powróciła na stałe do Polski, nigdy nie zapomniała o ojczystym kraju. Jednemu z pierwiastków, który odkryła wraz z mężem Piotrem Curie, nadała nazwę polon na cześć Polski, licząc, że pomoże to nagłośnić sprawę polską na arenie międzynarodowej. Gdy Rzeczpospolita powróciła na mapę, ludzie nauki wnieśli znaczący wkład w odbudowę swoich środowisk, infrastruktury przemysłowej, a także elit politycznych.⁸

„Niepokorni” a główne nurty polityczne na ziemiach polskich

Na skutek przemian gospodarczych i społecznych dokonujących się w Europie, a także na ziemiach polskich, już w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XIX w. zaczęły się rozwijać ruchy polityczne, takie jak: ludowy, narodowy i socjalistyczny o różnych odcieniach.

Polskie kółka socjalistyczne, zakładane zrazu w Rosji, w Królestwie Polskim powstawały od roku 1876. Sześć lat później w Warszawie Ludwik Waryński (1856–1889) utworzył partię robotniczą o nazwie Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia „Proletariat” (I Proletariat). W jej programie ideowym zagadnienie niepodległości Polski nie było poruszane, postulowano jedynie uspołecznienie środków produkcji i rewolucję. Po koniec lat osiemdziesiątych XIX w. powstał II Proletariat, o radykalnym programie, opartym na działalności terrorystycznej, co nie spotkało się z akceptacją ze strony robotników. Istniał też III Proletariat, założony przez Ludwika Kulczyckiego (1866–1941) i działający *de facto* do 1907 r. Z kolei na zjeździe w Paryżu w listopadzie 1892 r. powołano Polską Partię Socjalistyczną, której struktury zaczęto wkrótce tworzyć na terenie zaboru rosyjskiego. Jej organem prasowym był „Robotnik”, a działalnością kolportowanie bibuły i przeprowadzanie akcji bojowych. Partia ta odrzucała jednak rewolucję.

Gdy upadło Powstanie Styczniowe, nasiliły się rusyfikacja i depolonizacja społeczeństwa polskiego. W tym trudnym czasie ważną funkcję pełniły przede wszystkim domy rodzinne, gdzie „niepokorni” otrzymywali staranne wychowanie, m.in. wiedzę o historii Polski.

Głównym jej celem stało się dążenie do niepodległości Polski poprzez przejęcie władzy przez robotników. W listopadzie 1906 r. doszło do podziału w PPS. Usunięci zostali zwolennicy Piłsudskiego, tzw. starzy, należący do partii od lat dziewięćdziesiątych XIX w. Byli w tym gronie, oprócz Piłsudskiego, Witold Jodko-Narkiewicz (1864–1924), Feliks Perl (1871–1927), Walery Sławek (1879–1939), Stanisław Wojciechowski (1869–1953) i Henryk Gierszyński (1848–1930). Zgrupowali się oni pod szyldem PPS-Frakcji Rewolucyjnej, wierni hasłu niepodległości. Później wrócili do starej nazwy PPS. Tymczasem osoby pozostające w partii, tzw. młodzi, którzy przystąpili do niej na początku XX w., z Feliksem Konem (1864–1941) i Janem Rutkiewiczem (1875–1950), powołali PPS-Lewicę, propagującą ideę autonomii Królestwa Polskiego, a w 1908 r. odcięli się od hasła niepodległości Polski. Z biegiem czasu członkowie tej frakcji zaczęli ciężać ku Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL).⁹

W Galicji partia socjaldemokratyczna powstała na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. Od 1897 r. istniała jako Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (PPSD). Przywódcą ugrupowania był Daszyński, a głównym organem prasowym – krakowska gazeta „Naprzód” pod redakcją Emila Haeckera (1875–1934). Do PSD należeli m.in.: Jędrzej Moraczewski (1870–1944) i jego żona Zofia (1873–1958),

Herman Diamand (1860–1931) i Herman Lieberman (1870–1941). Partia dążyła do zjednoczenia polskich ziem i odbudowy państwa, popierając przy tym PPS.¹⁰

Pogląd antyniepodległościowy prezentowała z kolei Socjaldemokracja Królestwa Polskiego, założona w 1893 r., a od 1900 występująca jako SDKPiL. W 1906 r. przystąpiła do Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, stając się jej autonomiczną sekcją. Działacze SDKPiL zakładali, że spodziewana wielka wojna przekształci się w światową rewolucję obalającą carat i wtedy zostaną rozwiązane wszelkie kwestie wyzwoleniczo-narodowe. Liderami ugrupowania byli: Róża Luksemburg (1871–1919), Karol Radek (1885–1939), Leon Jogiches-Tyszka (1867–1919), Feliks Dzierżyński (1877–1926) i Adolf Warski-Warszawski (1868–1937).¹¹

Ruch narodowy zaczął się krystalizować w 1887 r., gdy z inicjatywy Zygmunta Miłkowskiego, ps. Teodor Tomasz Jeż, autora broszury programowej Rzecz o obronie czynnej i skarbie narodowym, powstała Liga Polska. Ta niepodległościowa organizacja, działająca konspiracyjnie pod trzema zaborami, została dzięki staraniom Romana Dmowskiego przekształcona w 1893 r. w Ligę Narodową (LN). Liga była wspierana przez działający od 1887 r. Związek Młodzieży Polskiej (Zet), którego założycielem był Zygmunt Balicki (1858–1916), późniejszy autor manifestu Egoizm narodowy wobec etyki (1902). Spośród organów prasowych ruchu narodowego warto wymienić „Przegląd Wszechpolski”, redagowany m.in. przez Dmowskiego, i „Głos”, którym kierował Jan Ludwik Popławski (1854–1908). W 1897 r. z elitarniej LN wykształciła się partia Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne. Założenia Narodowej Demokracji obejmowały m.in. pogłębianie świadomości narodowej, uzyskanie autonomii u boku Rosji, propagowanie polskiej kultury i oświaty wśród Polaków pod zaborami, w tym także na Śląsku. Walkę zbrojną o niepodległość odsuwano w nieznaną przyszłość. W 1908 r. doszło do rozłamu w obozie narodowym z powodu koncepcji wyłożonej przez Dmowskiego w książce Niemcy, Rosja i kwestia polska. Uważał on, że Polacy powinni przede wszystkim stawić opór Niemcom, a wspierać koalicję ich przeciwników, w tym Rosję, bo gdy ona zwycięży, dojdzie do zjednoczenia ziem polskich. Odeszła wówczas z Ligi tzw. grupa Frondy (nauczyciele ludowi skupieni wokół Aleksandra Zawadzkiego), a trzy lata później, po zerwaniu przez endeków bojkotu szkoły rosyjskiej, oderwała się tzw. Secesja (ze Stanisławem Bukowieckim). W zamian obóz Dmowskiego zasilili konserwatywni lojaliści. Po wybuchu I wojny światowej narodowcy wspólnie z częścią ludowców utworzyli Komitet Narodowy Polski (1914–1917), pod którego opieką formowano Legion Pułaski i Legion Lubelski u boku Rosji.¹²

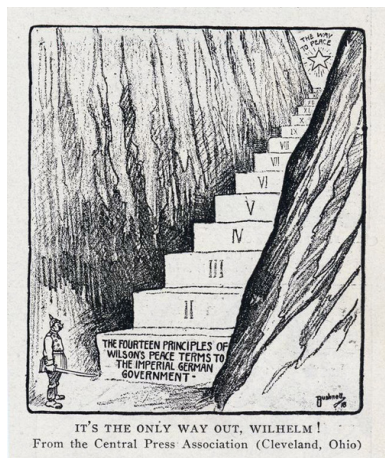
Książd Stanisław Stojałowski

(1845-1911)

Kierunek ludowy najpełniej rozwinął się w Galicji. Inicjatorem był ks. Stanisław Stojałowski (1845–1911), redaktor naczelny pism „Wieniec” i „Pszczółka” (od 1900 r. ukazujących się jako jedno wydanie „Wieniec-Pszczółka”) oraz założyciel w 1896 r. Stronnictwa Chrześcijańsko-Ludowego. Do oddanych przyjaciół idei ludowej należało małżeństwo Wysłouchów: Bolesław (1855–1937) i Maria (1858–1905). Wydawali oni pisma: „Przyjaciel Ludu”, „Kurier Lwowski” i „Przegląd Społeczny”. W 1895 r. w Rzeszowie powstało Stronnictwo Ludowe z Karolem Lewakowskim jako prezesem. W 1903 r. zmieniło ono nazwę na Polskie Stronnictwo Ludowe, wysuwające hasła niepodległości Polski, równouprawnienia narodowego, ekonomicznego, społecznego i przyznania chłopom pełni praw obywatelskich. W roku 1913 doszło w PSL do rozłamu na dwie frakcje: PSL „Piast” z Witosem i Jakubem Bojką (1857–1943) na czele oraz PSL „Lewica” z Janem Stapińskim (1867–1946). W 1915 r. w Królestwie Polskim zawiązała się chłopska partia lewicowa pod nazwą PSL – późniejsze PSL „Wyzwolenie”. Liderami tego ugrupowania byli Tomasz Nocznicki (1862–1944), Stanisław Thugutt (1873–1941) i Maksymilian Malinowski (1860–1948). Poparli oni m.in. ideę powstańczą Piłsudskiego.¹³

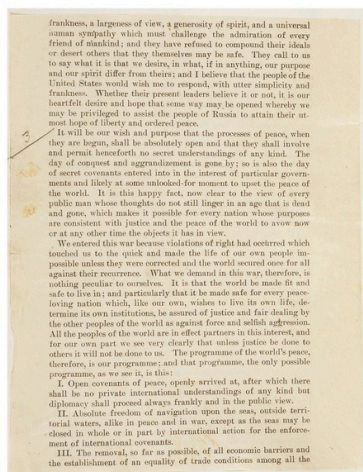
I wojna światowa a kwestia polska

Wielka Wojna dała Polakom możliwość poprawy sytuacji. Francja, Rosja i Wielka Brytania już wcześniej utworzyły tzw. trójporozumienie (ententę), a Niemcy, Austro-Węgry i Włochy – trójprzymierze. Oznaczało to, że zaborcy Rzeczypospolitej znaleźli się po dwóch przeciwnych stronach. Na polskiej scenie politycznej działały obok siebie dwie orientacje polityczne: antyrosyjska, współdziałająca z państwami centralnymi, i prorosyjska, reprezentowana choćby przez Dmowskiego. U boku Austro-Węgiei i Niemiec walczyły Legiony Polskie, w tym słynna I Brygada, dowodzona przez Piłsudskiego. Po drugiej stronie frontu powstały wspomniane już legiony Pułaski i Lubelski, a z czasem – kolejne polskie formacje.

Karykatura przedstawiająca warunki postawione przez prezydenta USA w słynnych 14 punktach, jako jedyną drogę wyjścia Niemiec z konfliktu, jakim była I wojna światowa

Jedna ze stron oryginalnego tekstu orędzia Woodrowa Wilsona zawierającego słynne 14 punktów

Chcąc zachęcić polskiego rekruta, cesarze Niemiec i Austro-Węgier obiecywali w Akcie 5 listopada z 1916 r. powstanie państwa polskiego. Akt ten zwrócił uwagę na kwestię polską, przez mocarstwa zachodnie długo traktowaną jako sprawa Rosji. Był to pierwszy dokument rangi prawnomiędzynarodowej poświęcony całkowicie Polsce podczas I wojny światowej.¹⁴

Ludzie nauki, specjaliści, a także pionierzy w swoich dziedzinach odznaczyli się wybitnymi osiągnięciami na przełomie XIX i XX w. Rozstawiali swoimi odkryciami Polskę, nieistniejącą na mapach świata, inspirowali współczesnych im rodaków i kolejne

pokolenia.

Wkrótce w sprawie Polski zabrał głos prezydent USA Thomas Woodrow Wilson. W orędziu do Kongresu z 22 stycznia 1917 r. i ponownie 8 stycznia 1918 r. mówił o potrzebie stworzenia niepodległego państwa polskiego. Było to możliwe dzięki dobrym kontaktom z Białym Domem sławnego pianisty Ignacego

Paderewskiego.¹⁵ Nieocenione są też zasługi Komitetu Narodowego Polskiego z Dmowskim na czele, założonego w sierpniu 1917 r. w Lozannie i działającego później w Paryżu. Komitet pełnił funkcję rządu polskiego jako Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz częściowo Ministerstwo Spraw Wojskowych, m.in. objął zwierzchnictwo polityczne nad tworzącą się we Francji Armią Polską, zwaną potocznie Błękitną od koloru mundurów¹⁶ i kojarzoną dziś przede wszystkim z gen. Hallerem. W Rosji boje toczyły polskie korpusy, w tym I Korpus Polski gen. Dowbora-Muśnickiego.

Dzięki podjętym przez Polaków różnorodnym działaniom podczas konferencji pokojowej w Paryżu w 1918 r. nie znalazła się żadna strona polityczna przeciwna powstaniu państwa polskiego.

Cześć i chwała!

Dla „niepokornych” termin „Polska” nie był pustym frazesem. Odważywszy się „mierzyć siły na zamiary”, utworzyli polskie formacje wojskowe u boku armii zaborczych, a także drogą dyplomacji wspólnie wypracowali podjęcie kwestii polskiej na arenie międzynarodowej, by w końcu osiągnąć główny cel – odrodzenie niepodległej Polski.

Tekst pochodzi z nr 1-2/2019 „Biuletynu IPN”

1 B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 2010, s. 34-35. Zob. też A. Niemojewski, A. Niemojewska, Zgon Andrzeja Niemojewskiego, „Mysł Niepodległa” 1921, nr 579, s. 738-739; A. Hutnikiewicz, *Młoda Polska*, Warszawa 2011, s. 50.

2 *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław, Warszawa, Kraków, s. 538-539; M. Kridl, *Antagonizm wieszczów. Rzecz o stosunku Słowackiego do Mickiewicza*, Warszawa 1925, s. 93, 81-128; J. Kijas, *Polska Winkleriedem narodów: na marginesie M. Kridla „Antagonizm wieszczów”*, „Pamiętnik Literacki” 1925/1926, nr 22/23,

s. 457-460.

3 K. Bartricka, *Między marzeniem a rzeczywistością. Oświata w 1918 roku*, [w:] *Salon niepodległości*, red. A. Gabrys, M. Szewczyk, Warszawa 2008, s. 181-183.

4 *Ibidem*, s. 186-187. Szerzej: M. Stinia, *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 2004.

5 K. Bartricka, *Między marzeniem...*, s. 188-189.

6 B. Cywiński, *Rodowody...*, s. 38; 44-45.

7 Zob. szerzej: H. Markiewicz, *pozytywizm*, Warszawa 2004; *passim*: A. Hutnikiewicz, *Młoda... passim*.

8 T. Pospieszny, *Nieskalana sława: życie i dzieło Marii Skłodowskiej-Curie*, Gdynia 2015, s. 344; M. Białokur, *Gabriel Narutowicz. Biografia*, Opole 2016, s. 12; E. Curie, *Maria Curie. Biografia*, Warszawa 2017, s. 135-136; L. Lemire, *Maria Skłodowska-Curie 1867-1934*, Warszawa 2017, s. 45.

9 H. Wapiński, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997, s. 98-103; B. Poboży, *Ruch socjalistyczny*, [w:] *Polskie partie i ruchy społeczno-polityczne pierwszej połowy XX wieku*, red. K. Przybysz, Warszawa 2010, s. 145-156.

10 H. Wapiński, *Historia polskiej... s. 100*; B. Poboży, *Ruch... s. 148*; B. Świtalska-Starzeńska, „Człowiek szalony”, *Andrzej Niemojewski*, Warszawa 2018, s. 359.

11 H. Wapiński, *Historia polskiej... s. 100-101*; B. Poboży, *Ruch... s. 158-159*.

12 Zob. szerzej: K. Jajecznik, *Ruch nacjonalistyczny*, [w:] *Polskie partie i ruchy społeczno-polityczne pierwszej połowy XX wieku*, red. K. Przybysz, Warszawa 2010, s. 13-23; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887-1907)*, Warszawa 2013.

13 S. Lato, *Ruch ludowy na ziemiach polskich od jego zarania do 1928 r.*, [w:] *Krótki zarys historii ruchu ludowego*, red. J. Fajkowski, Warszawa 1979, s. 30-44; K. Przybysz, *Ruch ludowy*, [w:] *Polskie partie... s. 106-111*.

14 B. Świtalska, *Akt 5 listopada 1916 roku*, „*Biuletyn Informacyjny AK*” 2014, nr 7, s. 51, 52, 55.

15 *Ibidem*, s. 53; *Debata III. Nie tylko Dmowski i Paderewski. Polska akcja dyplomatyczna 1914-1918 (5 listopada 2016 r.)*, [w:] *100 lat z tysiąclecia. Drogi do Niepodległej. Debaty belwederskie (5 XI 2016 - 14 IV 2018)*, red. W. Suleja, Warszawa 2018, s. 73-106.

16 J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914-1918*, wyd. 2, Poznań 2005, s. 159, 227-229; *idem*, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1926*, Poznań 2007, s. 16, 19; K. Jajecznik, *Ruch nacjonalistyczny... s. 23*.

COFNIJ SIĘ